

הרא"ש כתוב ע"ז (כלל קא סי' א): אע"פ שהגאונים תיקנו להכריח את החייב קנס שיקבל עליו לפי חכמי דורו, אין לחוש למה שנתבטל דין הגמרא "שהרי אפילו הכתוב והמקראות לא מסרו אלא לחכמים ראשי הדורות הקובעים ונוטעים משמרות"¹⁸, ופעמים להקל מדיני הגמרא ופעמים להחמיר כדי לעשות סייג וגדר לצורך שעה"¹⁹.

בדרישה (לטור סי' א) כתב שלא על הגאונים תמהו הרא"ש והרמב"ן אלא על הראב"ד שכתב שבקנס קצוב מנדים אותו עד שישלם כל הקצבה, שבכך מבטלים דין התלמוד, אבל הגאונים עצמם היו נוהרים שלא יתראה כאילו דנים דין תורה, שהיו מנדים אותו לפי אומד ידוע ובלבד שלא יהא אותו האומד כסכום הקצוב בתורה, ואם לא נתפייס בזה מודיעים להנחבל שאינם דנים כאן את הדין "שכבר פסלה תורה אותם בכך"²⁰.

ט. אם יש כוח לחכמי הדורות לחלוק על הגאונים. בוו – השאלה החמישית מהשאלות שבתחילת דברינו¹ – נחלקו הראשונים. יש סוברים שאין כוח לחכמי התורה הבאים אחריהם, ואפילו מהסמוכים לזמנם, לחלוק עליהם, והעושה כן הרי זה כטועה בדבר משנה. כך כתב הראב"י אב"ד דנרבונה גדול חכמי פרובינצייה, שחי עוד במאה שבה נסתיימה תקופת הגאונים (נפטר ד"א תתקיט-1158), בס' האשכול (מהד' אורבך ח"ג עמ' 116) וז"ל, "והאידנא לא ימצא בקל טועה בשיקול הדעת דהלכות פסוקות בידינו ע"פ התלמוד וכלליו או מן הגאונים שפירשו הסוגיות והפוסק נגד דבריהם טועה בדבר משנה"², שאין כוח בידינו לחלוק עליהם מסברא אם לא שנמצא סיוע שגאון אחר סותר דבריהם".

מסוף דבריו נראה שמדמה את החולק על גאון לאמורא החולק על דברי אחד התנאים, שאין אמורא יכול לחלוק על תנא אא"כ מוצא "תניא דמסייע", שאז אומרים "איהו דסבר

18 משמרות בשי"ן שמאלית (=מסמרות), ע"ש הכתוב דברי חכמים כדרכונות וכמשמרות נטועים (קהלת יב יא).

19 הב"י תר"מ סי' א הבין מהרא"ש ב"ק הנ"ל שחולק על תקנת הגאונים מטעם הנ"ל שמבטלים תקנת הש"ס, וכך הבין כנה"ג שם בהגב"י ס"ק ח, ותמה מתשובה זו ולכן כתב שבפסקיו חזר בו הרא"ש ממש"כ בתשובה. אולם המעיין בתשו' הרא"ש יראה שדברים אלו אינם מהרא"ש אלא מהשואל, ר' יקר כ"ר שמואל הלוי. ואולי משום שהרא"ש בתשובתו שם לא הגיב על דברים אלו משמע לו שגם הוא ס"ל כן.

20 ראה תשו' רב שרירא גאון בפנים ורמב"ן בס' הזכות כתובות שם. כדברי הדרישה כותב הרמ"א בדרכי משה סי' ב והוא מיישב גם דעת הראב"ד כתקנת הגאונים [ולא כהאומרים שראב"ד סובר שכן הוא מדין הגמרא, ראה בפנים], ומה שנוהרו הגאונים להודיע שאין כופין אותו לקצבת התורה, היינו לעשות כמנהג הישיבות לדורות, שלתמיד אין לגאונים לתקן דבר נגד הגמרא, שהרי עוקרים דין התלמוד לגמרי, אבל לזמנם כשרואים צורך השעה רשאים לחזור לדין התורה בתורת תקנה אף שלפי הש"ס פסק דין התורה לפי שאין סמוכים.

במאמרי "תקנות הגאונים" שהופיע ב"הדרום", תשרי תשכ"ז כתבתי בעמ' 151: "ומצינו שהגאונים עצמם דקדקו שלא יהיו נראים כחולקים על הגמרא בתקנתם, מטעם זה הניחו הגאונים ביטול החמץ בליל י"ד אף לאחר שתיקנו ביטול ביום י"ד שחרית [סמוך לזמן איסורו], שאם היו עוקרים ביטול הלילה היה נראה כחולקים על התלמוד", ועיי"ש בשימת סדר התקנות ע"פ סוגיהן, ד. במצוות – ביטול ביום י"ד, עמ' 174, ובהערה לזה, עמ' 182 מס' 5. עכשיו חוזרני מלמנות תקנה זו בין תקנות גאוני בבל, ועיי' עליה להלן: תקנות "גאונים" שאינן של גאוני בבל, אות ד: ביטול שני לחמץ. אולם עצם ההנחה שהגאונים חששו שלא יהיו נראים כחולקים על התלמוד, למדנו מענין הנ"ל.

1 ראה לעיל בפנים לפני סי' ה סוד"ה שאלה זו.

2 ראה סנהדרין ו א ולג א בהחילוק שבין טועה בשיקול הדעת לטועה בדבר משנה.

[לא]

כהאי תנא דתניא וכו'".³ וזהו שאמר ראב"י אין כוח בידינו לחלוק על הגאונים "אם לא שנמצא סיוע שגאון אחר וכו'".

ולדברי ראב"י כיון כנראה בעל המאור בסנהדרין פ"ד (ד"ב א מדפי הרי"ף) במש"כ: "ושמעתי משם אחד מחכמי הדור שלפנינו שהאידנא לית לן טועה בשיקול הדעת", ומשום שאף המשנה ממה שאמרו הגאונים ה"ז טועה בדבר משנה, והוא חולק ע"ז וכותב: "ומה שפסקו הגאונים מאחר סתימת התלמוד מדעת מכרעת ולא מהלכה ברורה ופסוקה מהתלמוד... טעי בשיקול הדעת הוי ולא טועה בדבר משנה".

הראב"ד סובר כבעל האשכול, מובא ברא"ש סנהדרין (פ"ד סי' ו) בזה"ל: והראב"ד כתב על דברי בעל המאור דאמת אמר החכם שאם טעה בפסקי הגאונים שלא שמע דבריהם, ואילו שמע היה חוזר בו באמת ובברור זהו טועה בדבר משנה. וקרוכ אני לומר שאפילו אם היה חולק על פסק הגאון מטעם שנראה לו לפי דעתו שלא כדעת הגאון ולא כפירושו גם זה טועה בדבר משנה, שאין לנו עתה לחלוק על דברי גאון מראיית דעתנו לפרש הענין בדרך אחר כדי שישתנה הדין מדברי הגאון אם לא בקושיא מפורסמת וזהו דבר שאין נמצא, עכ"ל [הראב"ד] א"א.³

הרא"ש חולק ע"ז בהחלטיות. לדעתו אין לגאונים כלפי חכמי הדור בדורות שאחריהם אותו הכוח ואותה סמכות שיש לאמוראים חכמי התלמוד שיהא אסור לנו לחלוק עליהם, והוא כותב על דברי הראב"ד: "ואני אומר, ודאי כל מי שטעה בפסקי הגאונים ז"ל שלא שמע דבריהם וכשנאמר לו פסק הגאונים ישרו בעיניו, טועה בדבר משנה הוא" ... אבל אם לא ישרו בעיניו דבריהם ומביא ראיות לדבריו המקובלים לאנשי דורו, יפתח בדורו כשמואל בדורו, אין לך אלא שופט אשר יהיה כימים ההם⁵ ויכול לסתור דבריהם כי כל הדברים שאינם מבוארים בש"ס שסדרן] רב אשי ורבינא אדם יכול לסתור ולבנות אפילו לחלוק על דברי הגאונים" (רא"ש שם).⁶

וכן דעת המאירי שמותר לחלוק על הגאונים אם יש ראייה מן התלמוד נגדם "ובכמה דברים ראינו שטעו גדולי עולם מן הגאונים והרבנים ושיש לסתירת דבריהם ראייה מן התלמוד... ויש חולקין לומר שכל שמצאנוהו נפסק בדברי הגאונים תלמוד הוא, ואין לחוש

3 עי' תוס' יומא ג ב וכו' מ פ"ב מהל' ממרים ה"א, ועי' הליכות אלי סי' תקיט ויד מלאכי סי' מ.
3א ועי' מש"כ להלן בהערה 12.

4 נראה שרא"ש בא בכך לחלוק על דברי בעה"מ שמה שפסקו הגאונים "מדעת מכרעת" ולא על יסוד הלכה פסוקה מהתלמוד לא הוי טועה בדבר משנה אלא טועה בשיקול הדעת. שכל שאילו שמע דבריהם היה מסכים לסברתם, הוי טועה בדבר משנה אף במה שהם הורו משיקול דעתם, לא על יסוד התלמוד. ומ"מ לא משום סמכות מיוחדת שיש בזה לגאונים אלא הה"ד לחכמים שאחריהם, וכמו שמוסיף הרא"ש: ולא מיבעיא טועה בפסקי הגאונים אלא אפילו חכמים שבכל דור ודור שאחריהם, לאו קטלי קני באגמא הן (ראה סנהדרין לג א ורש"י), ואם פסק הדין שלא כדבריהם וכששמע דבריהם ישרו בעיניו טועה בדבר משנה הוא.

5 ראש השנה כה ב.

6 ועיי"ש שמביא ראייה לדעתו מהסוגיא שם. כל דברי הרא"ש, היינו דברי הראב"ד שמביא וחלוקתו עליו, מובא בטור חו"מ סי' כה ולא גילה להיכן דעתו נוטה. בדומה לשיטת הרא"ש כתב הר"ן בחידושו לסנהדרין (שם): לפיכך נראה שהטועה בדברי הגאונים ז"ל, שאחר סתימת התלמוד, אע"פ שביד החכמים האחרונים לחלוק על דבריהם לעשות מעשה כנגד הוראתם, מ"מ אם טעה חכם אחד אחרון בדברי הגאונים ז"ל שלא שמע דבריהם בענין, שאם שמע מה שאמרו הגאונים ז"ל לא היה עושה זה הדין כן, ה"ז כטועה בדבר משנה וחוזר דלא קטלי קני באגמא נינהו, ע"כ. ועי' לר"ן בפירושו לרי"ף שם פ"ד די"א מדפי הרי"ף ריש עמ' ב. שם כתב רק דבריו האחרונים ולא מש"כ כאן שמותר לחלוק על הגאונים.

לדבריהם כלל⁷. ואמנם בתקנת מורדת שלא נראה לו למאירי "חידוש" הגאונים, כותב המאירי (כיה"ב כתובות סד א, עמ' 269): "דברים מבולבלים הם וכנגד התלמוד לגמרי ואין ראוי לדון כדבריהם".

כיוצא בה כתב הרמב"ם בתשובה: "וכל דבר שימצא לאחד מן הגאונים ולא נדע סיבתו ראוי לומר, לא מיקרע תקרעוניה ולא מיגמר תיגמרון מיניה (ב"ב קל ב), אולי יש להם איזה עיקר⁸. ובנוסחה אחרת: "ואם הגאונים כתבו דברים אחרים ממה שנראה מן התלמוד מה איכפת לן, שאין אנו צריכים לפסוק כסברתם דוקא"⁹. וכך כתב בהקדמת חיבורו הגדול (מ"ת): "וכל בי"ד שעמד אחר הגמרא... וגזר או התקין או הנהיג לבני מדינתו... לא פשטו מעשיו בכל ישראל... וכן אם למד אחד מהגאונים שדרך המשפט כך הוא ונתבאר לבי"ד אחר שעמד אחריו שאין זה דרך המשפט הכתוב בגמרא, אין שומעין לראשון אלא למי שהדעת נוטה לדבריו... ודברים הללו בדינים גזירות ותקנות ומנהגות שנחדשו אחר חיבור הגמרא, אבל כל הדברים שבגמרא הבבלי חייבין כל ישראל ללכת בהם... הואיל וכל אותם הדברים שבגמרא הסכימו עליהם כל ישראל, ע"כ, מדבריו למדנו: (א) שיש רשות לחכמים מאוחרים לחלוק על תקנות הגאונים שתיקנו "בית דין" שלהם, (ב) שאין כוחם ככוח חכמי התלמוד בזה לפי שלא הסכימו עליהם כל ישראל כמו שהסכימו על תקנות וגזירות של חכמי הגמרא".

וזה בהתאם למה שראינו כ"פ בחיבורו שחולק על תקנות הגאונים, ראה למשל מש"כ בתקנת מורדת: ורבים וגדולים חולקים עליהם ברוב המקומות וכדין הגמרא ראוי לתפוס ולדון (פי"ד מאישות הי"ד), ולמה שכתבנו במקומה אין דברי הרמב"ם מוסבים על הכפייה לגרש אלא על דיני ממונות שבזה¹⁰ שיכולים לתקן נגד הדין מכוח הפקר בי"ד הפקר¹¹, ואעפ"כ חלק עליהם. ויותר מזה כתב בתקנתם לכתוב בשטר הרשאה שהוא מקנה למורשה אגב ד' אמות קרקע שיש לכל אחד בא"י¹²: "ודברים אלו דברים קלים הן עד מאוד ורעועים" (פ"ג מהל' שלוחין ה"ז)¹³. וכן חולק הרמב"ם על תקנת הגאונים לבטל השבועה בשם¹⁴.

רבינו תם הודה שיש כוח להגאונים לתקן דברים חדשים בעניני ממון, כגון תקנת מטלטלין, ובכגון זה יש לנו לקבל דבריהם "אבל להתיר גט פסול [כבתקנת מורדת] אין כוח בדינו מימות רב אשי ועד ימות המשיח"¹⁴. ואף בזה, תקנת הגט במורדת ע"י כפייה טוען לעומתו רבינו יהודה אלמדרי¹⁵: "ורבינו תם חולק על זו התקנה ... ויש לתמוה איך חולק

7 מאירי סנהדרין לג א.

8 תשו' הרמב"ם מהד' פריימן סי' ג.

9 תשו' הרמב"ם פאר הדור, עי' הוצ' מכון ירושלים תשד"מ סי' מז, עמ' קיז.

10 ראה פי"ג סי' ג וסי' ד ובהערות, וכמש"כ הנימוק"י ובשו"ת הרלב"ח סי' לו.

11 ראה לעיל במבוא סי' ח ליד הציונים 12-14 ובהערות שם.

12 ראה פ"ח: בקנינים והרשאות סימן ג.

13 מעניין שהראב"ד שסובר "שלא שייך" לחלוק על הגאונים ושהעושה כן הוא טועה בדבר משנה, לא הגיב כלל במקומות שהרמב"ם חולק על הגאונים.

13א כ"כ הר"ן שבועות רפ"ו, ועי' פי"ב סי' א ד"ה לדברי הר"ן ולהלן במבוא סי' י, ציון 11.

14 ס' הישר, ח' התשובות סי' כד, ועי' פי"ג סי' ז בתחילתו. והשווה מש"כ ר"ת שם בח' החידושים מהד' שלזינגר סי' תקכו ומה שכתבנו בביאור התחלת דבריו "שלפי גזירתם נהגו כהלכתא בלא טעמא", ראה בתקנת מטלטלין סי' ב הערה 1.

15 בפ"י לרי"ף כתובות פ"ה בסוגית מורדת.

בזה על גאוני עולם שקרובים להוראה¹⁶. וגם רבי משה (=הרמב"ם) חולק על אותה תקנה...". וכבר הבאנו לעיל דברי הרי"ד בתשובה: "ואין מי שיכול לעקור תקנת בי"ד הגדול שבבבל", והוא כתב כן על תקנת הגט שבמורדת¹⁷. והרמב"ן כותב על זו: "חס ושלום לא הייתי חולק על תקנת הגאונים, כי מי אנכי לחלוק ולשנות במה שנהגו בו גאוני ישיבות... ולא עוד, שאני קורא תגר על שאומרים שאינו ראוי לילך אחר תקנתם אלא בדין התלמוד, אלא ראוי היה לשמוע להם ולעשות כתקנתם"¹⁸.

הראשונים לפעמים השתמשו בכוחם של הגאונים לתקן תקנות שנתקבלו בכל מקום ובדורות הבאים בתור דוגמה לכוח המתקנים שבימיהם הם. כך כותב הרשב"א בתשובה (ח"א סי' תשכט): "וכל ציבור וציבור במקומן כגאונים וכל¹⁹ ישראל, שתיקנו כמה תקנות לכל וקיימות לכל ישראל, כמטלטלי דיתמי דמדינא לא משתעבדי והם תיקנו לגבות מהם, וכמה תקנות אחרות". ויש שתקנה גאונית שימשה אתגר לראשונים לתקן תקנות בעקבותיהם ודוגמת תקנתם²⁰.

י. התפשטותן של תקנות הגאונים¹. בתקנת מורדת יש לנו עדותו של הרמב"ם שלא פשטה הרבה שכתב: "ואמרו הגאונים שיש להם בבבל מנהגות אחרות במורדת, ולא פשטו אותן המנהגות (פי"ד מאישות הי"ד). מלשונו נראה שאף כימי הגאונים לא פשטה התקנה הרבה מחוץ לגבולות בבל. ובעל המאור סבר שהתקנה מתחילתה לא היתה אלא הוראת שעה, שראו הגאונים צורך לכך בדורותיהם, הלכך בדורות שאחריהם חזר דין המורדת לדין הגמרא². אלא שרמב"ן טוען לעומתו שלא נכון לומר שלדורם תיקנו בלי הוכחות, "הלא רבינו הגדול (הרי"ף) ז"ל יודע תקנת הגאונים יותר מכלנו, ומדבריו ניכר שלדורות תיקנו"³.

בדבר התפשטות תקנת מורדת בפרט ודרך התפשטותן של תקנות הגאונים בכלל יש בתשובות הרא"ש (כלל מג סי' ח) הערה מאירת עינים: תקנת מורדת לא נתפשטה בכל הארצות, ואף אם יש מקומות שנהגו לכופ [את הבעל לגרשה], לא נהגו כן ע"פ תקנת הגאונים אלא מפני שראו תקנה זו מוזכרת בהלכות הרי"ף, ולפיכך לא היתה ידועה כל כך [בספרד], שאילו היתה התקנה אצלם קבועה מזמן הגאונים, דהיינו ששלחו להם וקיבלו

16 ר"ל לתקופת אמוראים.

17 עי' לעיל סוס"י ז ד"ה בדברי רבי' ישעיה ועי' במקורות שצויינו שם בהערה 22 למה נתכוונו הדברים.

18 רמב"ן בחיד' לכתובות סג ב [ונדפסו ע"ש הרשב"א כידוע], ומש"כ שאני קורא תגר וכו', נגד בעל המאור כיון, ראה המאור ומלחמות לרי"ף שם. ובאמת אף בעה"מ לא אמר שאין בכוחם לתקן שלא כדין התלמוד, אלא שאף הם רק לדורם תיקנו, ומשמע שמודה שעכ"פ בזמן התקנה חייבים היו כל ישראל לציית להם. ואולי כוונתו לזמנם ולמקומם.

יש להעיר מדברי רב האי גאון בתשובה (ראה ס' העתים עמ' 275, האשכול ח"ב עמ' 1 ואוצה"ג משקין (מו"ק), עמ' 67): "עלינו להתנהג בתיקונים שתיקנו אותם גדולים מדורותינו בחכמה ובמנין ואין לנו לשנות", ולמעשה מצינו כ"פ שרה"ג חלק על תיקוני הגאונים הקדמונים. ואכ"מ, שאנו מעוניינים כאן לברר אם הראשונים שאחרי התקופה יכולים לחלוק על הגאונים בהוראותיהם ותיקונייהם.

19 נראה שצ"ל: לכל, וכמו שמשמע מהמשך הדברים.

20 ראה למשל פ"ז: בדינים ובתביעות, סימן ו, ד"ה כיוצא בזה וד"ה כמו כן ובהערות 6, 8.

1 היא השאלה הרביעית הדנה בענין כוחם החוקי של הגאונים, ראה לעיל בסעיפים שלפני סימן ה.

2 המאור כתובות פ"ה דכ"ז א מדפי הרי"ף.

3 רמב"ן במלחמות שם.